

1

Wielkie Księstwo Poznańskie Czasy, miejsce życia i działalności Edmunda Bojanowskiego

Stosunki polityczne, społeczne i gospodarcze

Po ostatecznej klęsce Napoleona kongres wiedeński zmienił mapę Europy, a w szczególności polskich terenów pod zaborami. Na mocy postanowień kongresu przestało istnieć Księstwo Warszawskie, którego departamenty bydgoski, poznański i fragment kaliskiego zostały przyłączone do terytoriów monarchii pruskiej. Z tych ziem na mocy układu z 3 maja 1815 roku utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie (Grossherzogtum Posen) – łącznik między północno-wschodnimi i południowymi prowincjami Prus.

Jednocześnie traktat wiedeński z 1815 roku „zobowiązuje Prusy [podobnie jak Rosję i Austrię – przyp. A.K.S.-T.] do zapewnienia ludności polskiej warunków swobodnego rozwoju życia narodowego w dziedzinie kultury i gospodarki”¹. Namiestnikiem w Wielkim Księstwie Poznańskim został książę Antoni Radziwiłł.

W państwach europejskich nadal przeprowadzano reformy społeczno-gospodarcze i kulturowe zapoczątkowane w czasie rewolucji francuskiej. W Prusach po kongresie wiedeńskim zaowocowały one reorganizacją administracji państwowej, wojska i szkolnictwa. „Umocnieniu potęgi państwa służyło również zreformowane i planowo rozbudowywane szkolnictwo, poddane nadzorowi państwowemu przez

¹ W. Jakóbczyk (red.), *Dzieje Wielkopolski*, t. 2, *Lata 1793–1918*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1973, s. 141.

instancje centralne, prowincjonalne i lokalne. Ujednolicono system szkół elementarnych i średnich oraz wytyczono podstawy funkcjonowania nowo założonego w Berlinie uniwersytetu. Do szkół wprowadzono nowoczesny system pedagogiczny, którego twórcą był Johann Heinrich Pestalozzi. W szkołach średnich przeważał kierunek klasyczny, którego program tworzył podstawę narodowego wychowania. Aparat administracyjny i wojsko oraz upaństwowiona szkoła stać się miały niebawem głównym narzędziem władz pruskich w dziele integracji i asymilacji Wielkiego Księstwa Poznańskiego². W efekcie po początkowym okresie względnej tolerancji wobec Polaków, po 1830 roku rozpoczął się nasilający się w kolejnych latach proces germanizacji. W szkolnictwie stopniowo wprowadzany był język niemiecki jako wykładowy, a język polski stał się w programach szkolnych zaledwie jednym z przedmiotów nauczania. Po upadku powstania listopadowego działania te, dotyczące najpierw szczebla gimnazjalnego i ponadgimnazjalnego, rozszerzono również na szkolnictwo elementarne.

„Asymilację społeczeństwa polskiego ułatwić miał wpływ języka i kultury niemieckiej jako rzekomo przewyższającej kulturę polską. Z tego względu wszelkie polskie inicjatywy kulturalne spotkały się z odmową władz. Odnosiło się to szczególnie do polskich wniosków o założenie w Poznaniu uniwersytetu, stałego teatru polskiego oraz organizowania towarzystw polskich. Równocześnie edykt z 1818 roku o wprowadzeniu cenzury ograniczał i krępował rozwój polskiego czasopiśmiennictwa. Tendencje germanizacyjne rządu pruskiego ujawniły się silniej po zorganizowaniu administracji i sądownictwa. Do głosu dochodziła coraz wyraźniej biurokracja pruska i ona, a nie namiestnik Radziwiłł, nadawała ton i kierunek polityce pruskiej w Księstwie, uzyskując ponadto aprobatę rządu i króla³”.

Spółeczeństwo polskie, zdając sobie sprawę z groźby wynarodowienia, nie pozostało bierne. W odpowiedzi na represje władz pruskich tworzono legalne i nielegalne związki i towarzystwa, zarówno

² Tamże, s. 143.

³ Tamże, s. 149.

lojalistyczne, szukające rozwiązań na drodze pokojowej i widzące je w pracy organicznej, jak i radykalne, opozycyjne, działające w konspiracji i widzące rozwiązanie jedynie w walce zbrojnej. Jedne i drugie domagały się poszanowania przez rząd odrębności narodowych i autonomii Wielkiego Księstwa, zapewnionych traktatem wiedeńskim.

„Projektowane towarzystwa polskie dla popierania rozwoju rolnictwa, przemysłu i nauki przyczynić się miały do podniesienia poziomu gospodarczego i kulturalnego ludności polskiej, w szczególności chłopów i mieszczan”⁴. Utrzymaniu wśród społeczeństwa samoświadomości narodowej i poczucia patriotyzmu miała służyć szeroka działalność propagandowa, realizowana na przykład poprzez uroczystości pogrzebowe niedawnych bohaterów walk „o wolność naszą i waszą”: Tadeusza Kościuszki w 1817 roku czy Jana Henryka Dąbrowskiego w 1818 roku.

Dążenia narodowo-wyzwoleńcze najwyraźniej można było zaobserwować w okresie powstania listopadowego. Aby wziąć w nim udział, granicę zaboru nielegalnie przekroczyło kilka tysięcy Polaków. Jednak po upadku powstania antypolska polityka pruskiego zaborcy przybrała zdecydowanie na sile. 6 grudnia 1830 roku nominację na stanowisko naczelnego prezesa Wielkiego Księstwa Poznańskiego otrzymał Eduard Heinrich Flottwell, zdecydowany zwolennik surowych kar więzienia, konfiskaty dóbr czy zakazu piastowania urzędów i funkcji publicznych za udział w powstaniu. Wprawdzie nie doszło do tak poważnych represji, ale „zlikwidowane zostały nawet pozory samorządu, a w zamian za to został rozbudowany aparat administracyjno-policyjny, usprawniona działalność sądów i prokuratury oraz zacieśniona współpraca z wojskiem w zakresie spokoju, bezpieczeństwa i niemczenia ludności polskiej”⁵. Dwudziestu dwu ziemian obciążono karą utraty piątej części czystego dochodu z dóbr ziemskich. Dalsze poczynania germanizacyjne coraz bardziej ograniczały w szkołach naukę języka polskiego. Rozbudowa sieci szkolnej, w tym

⁴ Tamże, s. 154.

⁵ Tamże, s. 167.

szkolnictwa elementarnego, dotyczyła przede wszystkim szkół ewangelickich, niemieckich. „Rozwój polskiego życia narodowego został poważnie zagrożony, tym więcej, że wielkorządcy poznańscy postawili tamę rozwojowi nauki, sztuki i kultury polskiej, odmawiając zgody na założenie uniwersytetu w Poznaniu oraz zwlekając z zatwierdzeniem statutów towarzystw polskich, popierających rozwój oświaty, nauki i kultury polskiej”⁶.

Odpowiedzią Polaków na represje władz pruskich były podejmowane ponownie działania, zarówno konspiracyjne, o rewolucyjnym charakterze, jak i legalne, upatrujące rozwiązań w pracy organicznej. Efektem tych drugich było przede wszystkim założenie w 1835 roku Kasyna Gostyńskiego, którego powstaniu przyświecała – jak głosił statut – „chęć wzajemnego pożycia towarzyskiego w celu popierania przemysłu i oświaty”⁷. Po roku działalności kasyno liczyło około stu członków wywodzących się głównie spośród szlachty folwarcznej i inteligencji i „stało się na kilka lat głównym ośrodkiem prac organicznych w Księstwie, dla jego dobra ogólnego”⁸. Jego podstawowa działalność dotyczyła zarówno zagadnień gospodarczych, a więc rozwoju rolnictwa i przemysłu, jak i szerzenia szeroko rozumianej kultury przez wspieranie twórczości literackiej i naukowej oraz rozpowszechnianie wśród ludu polskich książek elementarnych. Dochody pochodzące z organizowanych imprez oraz składek członkowskich były przeznaczane na cele dobroczynne w tym stypendia dla uczącej się młodzieży. Kasyno wydawało własne pismo – „Przewodnik Rolniczo-Przemysłowy” oraz prowadziło bibliotekę. Na wzór gostyńskiego kasyna powstały kasyna – o nieco mniejszej sile oddziaływania – w Szamotułach i Raszku, a także Towarzystwo Agronomiczne w Gnieźnie, mające na celu unowocześnienie gospodarki rolno-hodowlanej i przemysłowej przez propagowanie, szczególnie wśród młodzieży, wiedzy rolniczej lub rzemieślniczej. Wokół tych instytucji skupili się zwolennicy pracy

⁶ Tamże, s. 170.

⁷ Tamże, s. 177.

⁸ Tamże.

organicznej, których duchowym przywódcą został lekarz społecznik Karol Marcinkowski – adiutant generała Dezyderego Chłapowskiego w powstaniu 1831 roku. Z czasem centralne ośrodki polskiego życia narodowego przeniosły się z Gostynia do Poznania, w którym w latach 40. XIX wieku z inicjatywy m.in. Karola Marcinkowskiego powstały Bazar Poznański i Towarzystwo Naukowej Pomocy dla Młodzieży Męskiej, którego priorytetem było „udzielanie stypendiów na studia niezamożnej, a zdolnej młodzieży mieszczańskiej i chłopskiej”⁹.

Celem stało się prześcignięcie zaborcy w nauce, pracowitości, oszczędności. „Zaniechajmy liczyć na oręż, na zbrojne powstanie, na pomoc obcych mocarstw i ludów, a natomiast pracujmy nie tylko w zawodach naukowych, ale także w handlu, przemyśle, rękodzielnictwie, stwórzmy stan średni, usiłujmy podnieść się moralnie i ekonomicznie, a wtenczas z nami liczyć się będą”¹⁰.

W roku 1840, po śmierci Fryderyka Wilhelma III, tron objął Fryderyk Wilhelm IV, za panowania którego, pod wpływem silnego nacisku polskiego społeczeństwa i żądania przywrócenia swobód narodowych, nastąpił krótki okres liberalizacji rządów. Do szkół powrócił język polski, a wraz z nim – polscy nauczyciele. „Ukoronowaniem dziesięcioletnich wystąpień Polaków w obronie ich rodzimego języka była nowa instrukcja z 24 maja 1842 roku o używaniu języka niemieckiego i polskiego w szkołach średnich, seminariach nauczycielskich oraz w szkołach wiejskich. W tych ostatnich dzieci miały uczyć się w swoim ojczystym języku, w zależności od przewagi dzieci

⁹ Tamże, s. 185. Bazar Poznański – hotel dla polskiej klienteli i polskich kupców. Założony przez spółkę akcyjną, powołaną – jak głosił jej statut – „ku rozszerzeniu i wzmocnieniu przemysłu, handlu i rolnictwa narodowego”, stanowił ośrodek polskiego życia politycznego, społecznego i towarzyskiego. Były w nim usytuowane zarówno kasyno, jak i firmy handlowe, siedziby towarzystw (Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Towarzystwa Wykładów Ludowych) oraz redakcje „Dziennika Poznańskiego” i „Kurieru Poznańskiego”.

¹⁰ M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, t. 3, *Dzieje porozbiorowe*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1931, s. 105, cyt. za: S. Jankowiak, *Kasyno Gostyńskie (1835–1846): u początków pracy organicznej w Polsce*, Gostyńskie Towarzystwo Kulturalne, Gostyń 1996, s. 2.